

Van aanstormende spoken tot levende vissen

De toverlantaarn

Rond 1800 lokte de Belg Étienne-Gaspard Robert talloze bezoekers naar een verlaten en vervallen klooster in Parijs. In wolken van rook projecteerde hij daar met een toverlantaarn spoken, geraamtes en geesten op transparante doeken. Ook in Nederland en België was deze voorloper van de film uitermate populair. Frank Kessler en Klaas de Zwaan onderzoeken hoe die hier tussen 1830 en de Tweede Wereldoorlog werd gebruikt. **Eleá de la Porte** sprak met hen over griezelen, propaganda en louche lantaarnisten.

De toverlantaarn wordt wel de voorloper van de film genoemd. Wat is het precies voor apparaat?

Frank Kessler (FK): 'De toverlantaarn is een projectietoestel. Met lenzen, een lichtbron en glasplaten projecteer je beelden op de muur. Het toestel werd in de 17de eeuw uitgevonden door de Nederlander Christiaan Huygens. 'Toverlantaarn' is de letterlijke vertaling van het Latijnse 'laterna magica'. Dat was een passende benaming omdat de toverlantaarn in eerste instantie werd gebruikt voor het projecteren van spoken, duivels en demonen; een genre dat de fantasmagorie heette. De kerk gebruikte de toverlantaarn bijvoorbeeld om hun gelovigen te waarschuwen en te laten schrikken. Maar het apparaat werd ook gebruikt voor entertainment.'

Klaas de Zwaan (KdZ): 'Een goed voorbeeld hiervan zijn de shows die de Belg Étienne-Gaspard Robert, onder de artiestennaam Robertson, gaf in een verlaten klooster in Parijs. Doordat hij wielen onder de toverlantaarn had gemonteerd, kon hij – door de afstand tot het projectiedoek te vergroten – de illusie creëren dat monsters het publiek bestormden.'

Deze shows werden gegeven door zogenaamde 'lantaarnisten'. Wat waren dat voor mensen? Was het een goed beroep?

FK: 'In de 18de en 19de eeuw waren het vaak rondtrekkende mannen. Zij kwamen bij families thuis om voorstellingen te verzorgen, en werden in Frankrijk ook wel Savoyaards genoemd, naar hun afkomst uit de arme regio Haute Savoie. Het waren seizoenarbeiders.'

Weerwolf op een toverlantaarnplaatje ca. 1750-1800 (afbeeldingen Rijksmuseum Amsterdam, tenzij anders vermeld).

Links: een voorstelling voor publiek op een kermis (1782). Daarnaast: rondtrekkende 'Savoyaards' met een toverlantaarn (ca. 1750-1803).

ders. In het voorjaar en de zomer veegden ze de schoorstenen. Tussen oktober en maart, als de haarden en kachels in gebruik waren, trokken ze rond met de toverlantaarn op hun rug. Je kon bij hen ook lenzen laten slijpen. Amusement en kennis gingen hierbij hand in hand. De lantaarnisten legden uit hoe de toverlantaarn werkte en gaven vervolgens een show. Goethe beschrijft in zijn memoires zo'n bezoek van een lantaarnist, maar ook in vroege lesboeken voor kinderen figureren ze veelvuldig, en ook daar combineren ze het educatieve element met een magisch verhaal. Toch bleef de lantaarnist vanwege zijn achtergrond als rondtrekkende seizoensarbeider een beetje een "louche" figuur, eigenlijk niet de ideale onderwijzer.

Werd de toverlantaarn ook later nog gebruikt om les te geven?

FK: 'Zeker. Hoewel de lantaarn als medium voor entertainment bleef bestaan, speelde kennisoverdracht een steeds grotere rol. Naarmate de toverlantaarn meer werd ingezet voor educatie en propaganda, veranderde de naam in 'optische lantaarn'. Oudere generaties kennen de optische lantaarn waarschijnlijk nog van school, waar ze dienden om lezingen en onderwijs van afbeeldingen te voorzien. Het educatieve speelgoed voor kinderen, met plaatjes van dieren, landen en gebouwen, bleef 'toverlantaarn' heten. Vaak hebben mensen dat type op zolder staan.'

Frank Kessler is hoogleraar Film- en Televisiegeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij leidt het onderzoeksproject 'Projecting Knowledge', over de rol van de toverlantaarn in kennisverspreiding en wetenschapscommunicatie in Nederland. Klaas de Zwaan is onderzoeker aan de Universiteit Utrecht, waar hij werkt aan het onderzoeksproject 'B-Magic. The Magic Lantern and its Cultural Impact as a Visual Mass Medium in Belgium.'

Zowel in Groot-Brittannië als in België en Nederland genoot de toverlantaarn enorme populariteit. Was dat elders ook zo? En tot wanneer duurde dat?

KdZ: 'De toverlantaarn was zeker niet alleen een westers fenomeen. Japan had een bloeiende toverlantaarncultuur en in China werd de toverlantaarn veel gebruikt. Maar ook de Europese koloniale overheersers bedienden zich bij missiewerk van het apparaat. Je kunt de toverlantaarn in de tweede helft van de 19de eeuw echt een massamedium noemen. Het was de PowerPoint van die tijd.'

FK: 'Met name in het onderwijs bleef de toverlantaarn lang in gebruik. In het Universiteitsmuseum Utrecht vond ik een glasplaatje met daarop microscopische monsters geplakt. Zo kon de docent de hele zaal uitleg geven in plaats van de studenten afzonderlijk door een microscoop te laten kijken. Er stond een jaartal op het glasplaatje geschreven: 1961.'

KdZ: 'De vraag is zelfs of je wel kunt zeggen dat de toverlantaarn is verdwenen. Ik zou eerder zeggen dat de techniek is getransformeerd: eerst kwam de elektrische diaprojector en vervolgens PowerPoint. Het ligt er ook een beetje aan wat je onder de toverlantaarn verstaat. Gaat het je alleen om de specifieke hardware van de projector die met glasplaten beelden laat zien, of om een vorm van kennisoverdracht? In ons project bekijken we de audiovisuele kennisoverdracht, en hoe die haar oorsprong vond bij de toverlantaarn.'

Jullie bestuderen dus vooral de manier waarop de optische lantaarn werd ingezet in onderwijs en lezingen. Hoe pakken jullie het onderzoek precies aan?

FK: Heel lang zijn de glasplaten als een soort foto's bestudeerd.

Maar het is beter om ze te zien als onderdeel van een grotere *performance*. We weten nog heel weinig over hoe de toverlantaarn in Nederland precies werd gebruikt als communicatiemiddel. Voor wie waren de presentaties bedoeld? Hoe werd het publiek aangesproken?’

KdZ: ‘De voordracht was cruciaal. Je had een aansprekende presentator nodig, die de geprojecteerde beelden op de juiste manier wist te begeleiden. En dat gold niet alleen voor entertainment, maar ook bij onderwijs, lezingen en propaganda. Je kunt de toverlantaarn en de glasplaten pas begrijpen als je ze in al die verschillende contexten bestudeert.’

FK: ‘Het gelukkige toeval was dat twee grote internationale projecten over de toverlantaarn tegelijk werden gehonoreerd. Wij kunnen nu als een veelzijdig onderzoeksteam samenwerken: historici, kunsthistorici, theater- en filmwetenschappers, semiotici en narratologen.’

Hoe ziet een onderzoeksdag er voor jullie uit?

KdZ, lachend: ‘Het is meer dan alleen beelden projecteren. Ik onderzoek nu bijvoorbeeld de manier waarop de toverlantaarn werd gebruikt voor Belgische propaganda in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarvoor breng ik allerlei soorten bronnen bij elkaar: krantenartikelen over lezingen en publieksreacties, persoonlijke archieven, collecties

van glasplaatjes, tijdschriftartikelen, dossiers over propaganda in overheidsarchieven. Het is een enorme puzzel.’

FK: ‘Belangrijke bronnen zijn de vakbladen die in die tijd over de lantaarn verschenen en vooral ook de catalogi. Daarin vind je als onderzoeker informatie over de geproduceerde glasplaatjes. Zo kon je bijvoorbeeld een serie over de Nederlandse architectuur lenen, inclusief een uitgeschreven tekst van Berlage.’

Om hoeveel materiaal gaat het eigenlijk? Aan hoeveel glasplaatjes moeten we denken?

Frank Kessler pakt de computer zijn tabellen erbij: ‘Het is zo ongelooflijk veel. Alleen al op het gebied van wetenschappelijk onderwijs zijn er enorme aantallen bewaard gebleven. In het Universiteitsmuseum Utrecht liggen zeker 30.000 slides. In het

Nederlands Fotomuseum in Rotterdam nog eens 25.000. In Nederland alleen al liggen zeker 100.000 glasplaten.’

KdZ: ‘En er blijft ook maar bijkomen. Laatst kregen we, naar aanleiding van een interview over ons project in de krant, emails met “Wij vonden nog een collectie slides in de kast bij ons op school.” En: “Wij hebben thuis op zolder nog een doos met glasplaten. Kunnen jullie daar wat mee?”’

Toverlantaarnplaatjes ca. 1750-1830.
Inzet: het apparaat zelf.

Toverlantaarnplaatjes van de Lakenhal in leper voor en na de verwoesting (foto's via auteur).

Genoeg historisch materiaal dus, maar gebruiken jullie de toverlantaarn zelf ook nog?

KdZ: 'Ja, zeker. Ik hoop ooit een volledig hoorcollege te geven met een optische lantaarn. Het is geen *rocket-science*, maar je moet wel even wennen. Het is echt een ambacht. Hoe haal je bijvoorbeeld de plaatjes uit het projectietoestel zonder je handen te branden? Ze worden kokendheet. En omdat je nauwelijks of geen tekst op de platen zet, ondervind je aan den lijve hoe essentieel de kwaliteit van de voordracht is. In die zin is het niet alleen een ambacht, maar ook een kunst.'

FK: 'De mogelijkheden van de optische lantaarn reiken soms verder dan die van PowerPoint. Rond 1910 stopten docenten vaak een klein glazen bakje met water en levende visjes in het toestel, of insecten. Zo konden ze levende dieren op het scherm projecteren. De lantaarn maakte ook bewegende beelden mogelijk, decennia voor de educatieve film. De optische lantaarn was dan ook een revolutie in het onderwijs. Een kunsthistoricus schreef verheugd dat hij nu in plaats van enkele reproducties het hele oeuvre van Rafaël aan de zaal kon laten zien. Eerder hadden ze daarvoor heel Europa moeten doorreizen.'

En tot slot: wat is jullie mooiste vondst?

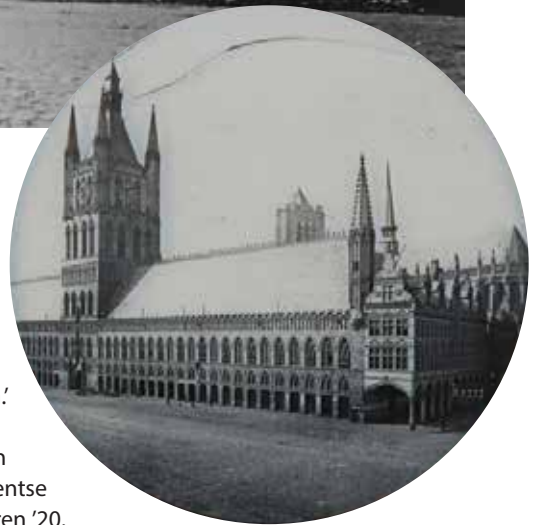
FK: 'Voor mij een hoorcollege over kraamzorg en de opvoeding van kinderen in de collectie van het Universiteitsmuseum. De docent was heel creatief te werk gegaan. Hij had allemaal kunstwerken ingezet, waaronder geboortescènes van Jezus.'

KdZ: 'Bijzonder vond ik hoe de ruïnes na de Eerste Wereldoorlog werden gebruikt in propaganda tegen Duitsland. Lantaarnisten toonden bijvoorbeeld eerst de oude Lakenhal in leper en

daarna het weggebombardeerde gebouw: het contrast moest de verschrikkelijke daden van de Duitsers te benadrukken.'

Beiden: 'We hebben ook erg genoten van een brief van een Gentse hoogleraar uit de jaren '20.

Een collega had hem gevraagd of hij zijn collectie glasplaten mocht lenen voor een lezing. Maar de hoogleraar weigerde resoluut. "Bloed, zweet en tranen" had hij in zijn collectie zitten, alleen hij mocht eraan komen.'

Eléa de la Porte is historicus en publicist. Ze is gespecialiseerd in de Verlichting en schrijft regelmatig voor *Geschiedenis Magazine*.

Weten hoe de toverlantaarn werkt? Scan de QR code voor een video met verdere uitleg of ga naar <https://geschiedenismagazine.nl/de-toverlantaarn-een-19de-eeuws-massamedium>

